

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПISУ В 90-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Галина СТОЙКОВА (Одеса)

Нині чинний «Український правопис» потребує серйозного доопрацювання. Ця робота буде ефективною, якщо до неї залучать не тільки теоретиків, а й практиків. Проект нового «Українського правопису» прагне повернути українській мові природні елементи, які було відібрано від літературної норми, але збереглися в живому мовленні.

The author claims that the current «Ukrainian orthography» needs further elaboration. This work requires the incorporation of the theoreticians and practitioners' research effort. The Project of the new «Ukrainian orthography» aims at restoration of the Ukrainian language natural elements discarded from literary norm but still preserved in colloquial speech.

Правопис – це сукупність загальноновизнаних і загальнообов'язкових правил, що встановлюють способи передачі мови на письмі. Правопис складається історично, відбиваючи давні традиції або нові тенденції в передачі звуків, слів і форм, що виявляються в мові на різних етапах її розвитку [15]. Український правопис сформувався на основі правописних традицій давньоруської мови, що ґрунтувалися на фонетичному принципі, за яким написання має відбивати вимову. Засади давньоруського правопису використовувалися в українській писемності XIV-XVI ст. У кінці XVI – на початку XVII ст. в українському правописі усталився історико-етимологічний принцип, який зберігався до початку XIX ст. Разом з тим, протягом XVI-XVIII ст. в ньому формуються нові традиції, пов'язані з переозвученням літер алфавіту відповідно до живої української вимови. Наприклад, за історичною традицією зберігалася літера ётам, де у вимові звучав і, зокрема й на місці о, е в новозакритих складах (вёнъ, жёнка, тёлко) у творах Івана Некрашевича, цією ж літерою передавався звук і будь-якого походження в Літописі Граб'янки 1710, іноді для цього звука паралельно з ё вживалася й літера и (апріля, потимъ, тилко). Наприклад у Літописі Величка 1720 року. За історико-етимологічним принципом двома літерами – и, ы, які читалися однаково, передавався і голосний и (<ы, і), що призводило на практиці до плутання цих літер і в інших позиціях. Історико-етимологічного принципу стихійно дотримувався і І. Котляревський, який започаткував процес формування нової української літературної мови, та видавець його творів М. Парпура. Вони користувалися абеткою, спільною з російською, але з відмінною від неї вимовою деяких літер. Вибір літери для передавання на письмі конкретного звука визначався його походженням, через що, наприклад, звук и (<ы, і) передавався літерами и, і, ы; звук і (<ё) – літерою ё; і (<о, е в новозакритих складах) – літерами и, і; звук е – літерами е (після приголосного), э (на початку слова і після голосного); м'якість попереднього приголосного перед е і йотація звука е не позначалися, подовження м'яких приголосних в іменниках середнього роду не

передавалося; літери ь, ъ вживалися у функції сучасного апострофа, у кінці слів послідовно зберігалось написання літери ь і та інше. Докладніше опрацював і теоретично обґрунтував принципи історично-етимологічного правопису М. Максимович [15].

Від початку ХІХ ст. в українській мові поширюється фонетичний (фонематичний) правопис, принцип якого полягає в позначенні однією літерою однієї фонемі. Першу спробу закріпити цей правопис зробив О. Павловський у «Грамматице малоросійскаго нарѣчія» (1818). Тут до абетки введено літеру і на позначення звука і незалежно від його походження, але йотація його на письмі не зазначалася; звук и позначався літерою ы, а літеру и вилучено з абетки. Літера ё вживалася замість сучасної є, згідно з традицією, замість нинішнього апострофа вживався ь, у кінці слів після приголосних зберігався ъ, закінчення дієслів -ться, -шся передавалися згідно з вимовою як -цьця, -сся. Нову тенденцію до фонетизації українського правопису підтримали в першій половині ХІХ ст. харківські письменники П. Гулак-Артемівський, за безпосередньою участю якого було створено новий (слобожанський) правопис, а також Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка, С. Писаревський та інші. Засадою слобожанського варіанта правопису було – писати так, як вимовляється, з послідовним використанням і дотриманням вимови літер рос. алфавіту. Згідно з цим правописом звук і передавався літерами и (між приголосними) та і (перед голосним та й): витер, гарии, сино, сію, твій. Звук и – літерою ы: сын, сыла, ходылы. ё писали тільки після м'яких приголосних на позначення звука є: житиё, сынё. Йотоване о та м'якість попереднього приголосного перед о передавали літерою ё: ёго, синёго. Звук е – літерою е, а іноді – э (поэть). У функції сучасного апострофа вживались літери ь та ъ або не писалось жодного знака: пьягь. вяжутъ. пять. Знак ь залишився також у кінці слів: пань. свить. Дієслівні закінчення -ться, -шся передавалися то фонетизовано (-тця, -щя, -сся), то за етимологічним принципом (-ться, -тся, -шся); збираютця, умывающця, ховаться, ховатся, бьесся, учышся. Написання деяких іншомовних слів фонетизувалося згідно з діалектною вимовою: Хранція, паравья. Різні письменники вносили до цього правопису індивідуальні зміни й доповнення, що розхитувало його систему. У другій половині ХІХ ст. він вийшов з ужитку [8, 221-222].

Послідовником фонетичного підходу до орфографії виступив О. Корсун в альманасі «Сніпъ» (1841), де він, дотримуючись у цілому слобожанського правопису, запровадив для позначення звука і незалежно від його походження латинську літеру j, а літеру и – замість двох давніх літер ы та и. Фонетичний правопис підтримав також О. Бодянский, поєднавши його з історично-етимологічним принципом І. Котляревського і фонетичним – слобожанським правописом. Ним користувався і Т. Шевченко.

У середині XIX ст. фонетичний принцип підтримували І. Бецький, А. Метлинський. У 1861 М. Гатцук запропонував перейти від гражданського шрифту до кирилиці і видрукував таким чином свою «Українську абетку». Принципово не відрізнявся від правопису М. Гатцука фонетичний правопис К. Шейковського (1859), у якому було менше діакритичних знаків, але використовувалися літери ы, э. Значно популярнішою виявилась орфографічна система, що її розробив П. Куліш у кінці 50 років XIX ст. Проте кулішівка відзначалася прагненням до зайвої фонетизації правопису дієслів, закінчень -ться, -шся, відмовою від наявних у попередніх правописів сполучень йо, ьо на користь літери ё, відсутністю літери для йотованого е, збереженням знака ь у кінці слова після приголосних тощо. Ці недоліки значною мірою були усунені в правописом «Південно-Західного відділу Російського географічного товариства» (1873), співавторами якого були П. Житецький та К. Михальчук. З їхньої ініціативи до кулішівки було внесено зміни: йотований звук і вперше став позначатися літерою і, йотований е – літерою є, у кінці слова перестав вживатися ь, вибуховий г передавався не латинською літерою g, а буквосполученням кг. Але у зв'язку з Емським актом 1876 цей правопис було заборонено. Від 1876 до 1905 на східній Україні всю українську літературу друкували російською абеткою згідно з російським правописом. Лише після 1905 знову з'явилася можливість книгодрукування українською мовою, у зв'язку з чим стала актуальною і проблема правопису. Усі книжки, українські газети й журнали, що виходили в Наддніпрянській Україні, друкувалися трохи видозміненою кулішівкою, спопуляризованою шкільними підручниками і «Словарем української мови» за редакцією Б. Грінченка [1, 158]. Серед нових особливостей цього правопису – вживання літери г на позначення вибухового g, позначення м'якості кінцевого р, закінчення и в род. відмінку однини іменників ж. р. на приголосний, написання и на поч. слова перед н (иній, инший) тощо.

У західній Україні (Галичина, Буковина, Закарпаття) на початку XIX ст. вживали за традицією старослов'янську кириличну азбуку і користувалися старим консервативним історико-етимологічним правописом, офіційно визнаним у школах та книговидавничій практиці. Проте цей принцип постійно порушувався. Так, звук і передавався літерами і, и, о, е, ё, змішувалися літери ы, и, л – в у кінці слів, вживалися численні діакритичні знаки. Першу спробу фонетичного правопису за принципом «пиши, як чуєш, а читай, як видиш» у західній Україні зробили М. Шашкевич, І. Вагилевич та Я. Головацький у виданому 1837 гражданським шрифтом літературному альманасі «Русалка Днієстровая». Згідно з цим правописом, літера і послідовно вживалася на позначення звука і (< о, е в новозакритих складах), літери о, е – для звуків о, е. Уперше вводилося буквосполучення йо на позначення йотованого о та ьо на

позначення м'якості попереднього приголосного перед о, запроваджено в «гражданську» азбуку літеру є для позначення м'якості попереднього приголосного та передачі йотованого е. Традиційною літерою ё передавали голосний і (<ё) та йотований ї. До абетки було введено нову літеру ъ (нескладове у) і вилучено зайві літери ы, ъ. Роздільна вимова губних з наступним йотованим не позначалася (бю, пє), вибуховий г позначався літерою г, закінчення дієслів -ться передавалося через т-ся, частка -ся з усіма дієсловами писалася через дефіс. Альманах «Русалка Днсётровая» був конфіскований австро-угорським урядом, і цей правопис не поширився в Галичині. Проте пізніше його було використано у східній Україні, зокрема запозичено сполучення йо, ъо та літеру є.

У 60-80 роки ХІХ ст. у західній Україні користувалися двома правописами: історико-етимологічним М. Максимовича (москвофіли) і фонетичним Куліша (народовці). Між прихильниками обох правописів («етимології» і «фонетики») велася боротьба, яка закінчилася аж у кінці ХІХ ст. перемогою прихильників фонетичного правопису. В кінці 70-х років у Галичині до кулішівки долучився і фонетичний правопис М. Драгоманова – драгоманівка. Позиції «фонетистів» значно зміцніли після виходу 1886 році «Малоруско-німецького словаря» Є. Желехівського, надрукованого фонетичною орфографією, пристосованою автором до особливостей української мови в Галичині. Цей правопис, відомий під назвою желехівка, набув значного поширення, з 1893 він запроваджений у шкільному навчанні й визнавався як єдиний офіційний аж до 1922 року, а деякі твори друкувалися ним аж до 1940 року. На Закарпатті в 20-40 роках існував правопис панькевичівка. У середині ХІХ ст. в Галичині робилися спроби латинізації українського алфавіту.

Після здобуття Україною незалежності Центральна Рада 17 січня 1918 року видала «Головні правила українського правопису», але вони не встигли впровадитися в практику. У травні 1919 року Українська АН схвалила «Найголовніші правила українського правопису», які стали основою всіх наступних правописів. Новий правопис, затверджений РНК УСРР 1928 року (так званий скрипниківський), передбачав, зокрема, літеру г для іншомовних слів, запозичених після 1860, позначення м'якості іншомовного л (аероплян, бльокада, блюза) та інші. У 1933 році цей правопис було переглянуто і значно перероблено (вилучено літеру г, змінено правило вживання роду в деяких іншомовних словах, скасовано пом'якшення іншомовного л тощо). В кінці 30-х років постало питання про нове врегулювання українського правопису. Новий проект українського правопису за редакцією М. Грунського, підготовлений у 1940 році, через воєнні обставини не було прийнято. Після деяких уточнень і виправлень у 1946 році вийшов «Український правопис», а в 1960 році – його 2-е, доповнене й виправлене

видання. Третє видання «Українського правопису» 1990 року базується, як і попередні, на фонематичному принципі, який доповнюється морфологічним (уніфіковане написання префіксів, коренів, суфіксів і закінчень незалежно від їхніх позицій в слові і впливів асиміляційно-дисиміляційних процесів), традиційно-історичним (подвійна функція літер я, ю, є, вживання літери щ) і диференційним (написання великої літери в словах, написання слів разом, окремо і через дефіс) принципами. У ньому відновлено літеру ґ, дещо змінено вживання літер і та и у власних іншомовних назвах тощо. виправлене і доповнене 4-е видання «Українського правопису» 1993 року істотно не відрізняється від попереднього, але в ньому поширено правило передавання іншомовного і через и після «дев'ятки» на низку власних назв, розширено сферу використання закінчень –у (ю) в родовому відмінку іменників II відміни, уточнено правило написання складних слів тощо.

На Міжнародному конгресі українців в Києві 1991 року, на хвилі національного піднесення 80-90-х років минулого століття ухвалено звернення до Кабінету Міністрів України про створення Національної правописної комісії, яка виробила б єдині орфографічні норми для українців усього світу. 8 червня 1992 року Постанова Кабінету Міністрів України № 309 «Питання Українського правопису» видана з метою реалізації законодавства про державний статус української мови та забезпечення уніфікації вживання правописних норм третього видання «Українського правопису» [9]. 6 листопада 1997 року вийшов Указ Президента України «Про День української писемності та мови», який підтримав ініціативи громадських організацій та з урахування важливої ролі української мови в консолідації українського суспільства – щороку 9 листопада в день вшанування пам'яті Преподобного Нестора-Літописця [13]. А комісію створено Постановою Кабінету Міністрів України від 15 червня 1994 року № 402, головою призначено Віце-прем'єр-міністра України. У складі комісії було понад тридцять українських мовознавців і літераторів, серед них – п'ятеро вчених із закордону [10]. Для випрацювання рекомендацій щодо змін у правописі організовано робочу групу, яка слухних пропозицій не подала [3, 347]. В цьому ж році Президент України підписав Указ «Про розвиток національної словникової бази» в підтримку пропозиції Національної академії наук України щодо видання нового покоління академічних україномовних словників та створення їх електронного відповідника для інформаційних комп'ютерних систем [14]. Коли директором інституту став член-кореспондент НАН України Василь Німчук, робоча група під його керівництвом досить оперативно підготувала «Проект найголовнішої редакції «Українського правопису», який у липні 1999 року був розісланий для обговорення. Наприкінці серпня 1999 року «Проект найновішої редакції» українського правопису обговорено і загалом прихильно

сприйнято на IV Міжнародному конгресі українців у м. Одеса. Наукове товариство імені Тараса Шевченка в Нью-Йорку та Філадельфії (США) за участю членів Української національної комісії з питань правопису Ю. Шевельова (США), А. Горняткевич (Канада), а також директора Інституту української мови НАН України В. Німчука. Загалом проект було схвалено. Проте в українському суспільстві до «Українського правопису. Проекту найновішої редакції» поставилися неоднозначно, тому запропоновані нововведення не було прийнято [1, 192]. Усі пропоновані зміни переконливо обґрунтовані в дослідженні В. Німчука «Проблеми українського правопису в ХХ ст.» Нова редакція «Українського правопису» сприяє поверненню його до національних засад, до фонетико-морфологічних особливостей нашої мови, усуває зайві винятки [6, 3]. Мета правопису: відновити перервану орфографічну традицію як знаковий засіб само ідентифікації української спільноти та її внутрішньої єдності [12, 89].

11 лютого 2002 року Президент України направив нове доручення Прем'єр-міністрові України щодо часткового перегляду Української національної комісії з питань правопису при Кабінетові Міністрів України. 19 лютого 2002 року вийшла Постанова Кабінету Міністрів України № 198 «Про Українську національну комісію з питань правопису», де був затверджений новий склад [11].

У 2003 році українські мовознавці Віталій Русанівський, Богдан Ажнюк, Світлана Єрмоленко, Наталія Непийвода, Олександр Тараненко, Лариса Шевченко розробили нову орфографічну систему – «Український правопис» (проект) [1, 192].

18-19 листопада 2004 року на базі Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка відбувся пленум Наукової координаційної ради. В роботі пленуму взяли участь; В. Німчук. (голова ради), С.О. Вербич (учений секретар), провідні науковці Інституту української мови НАН України й численних вищих навчальних закладів. З доповіддю виступив В. Німчук на тему: «Результати опитування філологів України про проект українського правопису 1999 року». Звернув увагу на потребу створення єдиного правопису для всіх українців світу. У виступі «Орфографічна норма і власні нави» С. Вербич констатував ті помилки, які трапляються в написанні низки власних особових і географічних назв, а також похідних від них у мові ЗМІ, багатьох науковців і освітян. У доповіді «Українська пунктуація: правописні традиції і сучасна мовна практика» Н. Гуйванюк говорила про потребу особливого ставлення до розділових знаків не як до формальних одиниць, а як до знаків, що визначають синтаксичну будову речення, ритміку мовлення, виразність складників тексту тощо [2, 112-113]. Проект «Українського правопису» 1999 року прагне повернути українській мові ті природні, притаманні їй питомі елементи, які відібрано від літературної норми в радянську добу і котрі збереглися в живому мовленні. У ньому закладено можливості

компромісного розв'язання спірних питань Головною проблемою нашої орфографії є правопис слів іншомовного походження, а центром її – написання *h i g* у запозичених із інших мов. Важливою також проблема застосування правила «дев'ятки» у написанні власних найменувань (імен, прізвищ, топонімів) [6, 24].

Кожна мова сильна не з того, скільки чужомовних лексем вона відкине, через достатність власних, а тим, як вона зуміє адаптувати чужу форму до своїх законів.

Мова є системою, яка постійно розвивається, тому жоден правописний кодекс не спроможний охопити всіх її особливостей. Нині чинний «Український правопис» потребує серйозного доопрацювання. Ця робота буде ефективною, якщо до неї залучать не лише мовознавців-теоретиків, а й журналістів, письменників, перекладачів, редакторів – усіх, хто професійно використовує норми правопису української мови [1, 193].

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бондар О.І., Карпенко Ю.О., Микитин-Дружинець М.Л. Сучасна українська мова. К.: Видавничий центр «Академія», 2006. – С. 171-194.
2. Вербич С. Пленум наукової координаційної ради «Українська мова» на тему «Сучасний український правопис: стан і перспективи» // Укр. мова. – 2005. – № 1. – С.112-113.
3. Зубков М.Г. Сучасний український правопис: Комплексний довідник. – Х.: СПДФО Співак Т.К. 2006. – С. 347-351с.
4. Жовтобрюх М.А. До історії укр. правопису // Мовознавство. – 1937. – № 11-12
5. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови. К.: «К.І.С.». 2004. – 176 с.
6. Німчук В. Доля проекту нової редакції «Українського правопису» // Укр. мова. – 2004. – №1. – С. 3-24.
7. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. К.: АртЕк. 2002, – 424 с.
8. Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради. – К.: Либідь, 2001. – 240 с.
9. Постанова КМУ від 08 червня 1992 р. № 309 «Питання українського правопису».
10. Постанова КМУ від 15 червня 1994 року № 402.
11. Постанова КМУ від 19 лютого 2002 р. № 198 «Про Українську національну комісію з питань правопису».
12. Фаріон І. Правопис: форма чи сутність мови? // Укр. мова. – 2002. – № 2. – С. 81-91
13. Указ Президента України від 06 листопада 1997 р. № 1241/97 «Про День української писемності на мови».
14. Указ Президента України від 07 серпня 1999 р. № 967/99 «Про розвиток національної словникової бази».
15. www.litopus.org.ua/ukrmova/um.htm

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Галина Стойкова – радник директора Одеського регіонального інституту Національної академії державного управління при президентіві України.

Наукові інтереси: історія мови.

